

Студеница

Црква Св. Јоакима и Ане
(Краљева црква)

Године 1313/14. краљ Милутин је подигао параклис у најпоштованијем међу свим српским манастирима, у Студеници, у којем је лежало тело њеног ктитора и краљевог претка, великог жупана Стефана Немање (св. Симеона). Око подизања цркве трудио се и тадашњи игуман Јован (уп. М. Јанковић, *Студенички архимандрит и пројосинђел Јован*, Историјски часопис XXXVII, 1990–1991, 205–210), што је забележено у клесаном натпису на источној страни цркве, поред оног с именом ктитора, краља Милутина, и годином 6822 (1313/14) (натпис је често објављиван, последњи пут Бабић, *Краљева црква*, 20–21). И други извори везују подизање и живописање цркве за краља Милутина: Архиепископ Данило, *Животопис*, 104, затим натписи на колонетама бифора и краљев портрет у цркви. Она је кроз историју делила судбину манастира в. Бабић, *Студеница*, 10–20, 90–94, 146–153, 180–187 (С. Ћирковић), али није много страдала. Конзервација фресака је обављана у два маха, 1951–1953. и 1969–1976. године (*Културно наслеђе Србије 1947–1982*, Београд 1982, 82).

Црква има облик сажетог уписаног крста с куполом. На источној страни је олтарски простор с дубоком апсидом и једном нишом у њој и с апсидама за протезис и ђаконикон. Све је зидове покривао добро очуван живопис. О њеној архитектури в. Бабић, *Краљева црква*, 27–35.

Обично се узима да су фреске настале 1314. или око 1315. године. То, међутим, неће бити сасвим тачно, јер су цркве по правилу бивале живописане тек пар година по грађењу. Рано датовање студеничких зидних слика било је поткрепљивано изгледом краља Милутина, од његових портрета у Ариљу до Грачанице (Н. Hallensleben, *Die Stifterbildnisse als mittelbare Quelle für die Datierung der Malereien in den Kirchen König Milutins*, XIIe congrès international des études byzantines. Résumés des communications, Ohrid 1961, 43–44; Миљковић-Пепек, *Делојо*, 231, сл. 139); мада су у међувремену извршена мања хронолошка померања фресака у неким црквама, она нису битније изменила предложени редослед настанка краљевих портрета. Његов лик у Студеници, упоређен с оним тачно датованим у Нагоричину, изгледао је старији. Међутим, треба рећи да је Милутинов портрет у Нагоричину доста оштећен, а у обема црквама изглед његове браде је скоро једнак. Да је краљ стварно насликан у Студеници 1314–1315, а у Нагоричину 1317/18, та би разлика сигурно била већа; зато је вероватније да је временски размак између двеју слика мањи, с тим што је његова брада у Студеници више седа и очи искошеније. Због тога изгледа да је прво настао Милутинов портрет у Нагоричину (1317/18), а одмах затим онај у студеничкој цркви, 1318. или 1319. Такав међусобни однос две цркве, у којима су радили исти сликари – чак ако и занемаримо да је прво сазидано Наго-

Засебно
оф.
вселим

ричино па Краљева црква, што је могло да услови исти ред њиховог осликавања – објаснио би то што су се у Нагоричину још местимично појављивали деформације у цртежу, контрастна сучељавања боја и одступања од класицизма, чега нема у Студеници, као и то што је Студеница стилски ближе Грачаници, нарочито њеним фрескама у горњим зонама. Редослед рада Михаила и Евтихија би, према томе, био следећи: Нагоричино – Студеница – Грачаница; у првој цркви би радили 1315–1317/18, у другој 1318–1319. и у трећој 1319/1320–1321. године.

Потписи сликара се нису сачували, али нема сумње да су то били Михаил и Евтихије.

Натписи на фрескама су српски.

Програм живописа

Олтарски програм

У конхи апсиде је Богородица на престолу с Христом у крилу и два арханђела. У бифори је на капителу насликан расцветали крст, а с обе њене стране приказани су Причешће хлебом и Причешће вином. Испод прозора је ниша с Агнецом на патени, путиром и около анђелима-ђаконима с рипидама, пропраћеног натписом преузетим из обреда проскомидије. С обе стране, не само у апсиди, прилази му више архијереја с развијеним свицима, учесника Службе свете литургије: на северној страни су св. Никола (с текстом молитве Трећег антифона), пред њим је св. Атанасије (с молитвом Трисвете песме), а пред овим св. Василије (с молитвом Херувимске песме); на јужној страни су, пак, св. Јован Златоуст (с молитвом Предложења), иза њега св. Григорије Богослов (с молитвом пре „Изредно...”), а затим св. Кирил Александријски (с текстом „Изредно за пресвету, пречисту...”); поворка архијереја се наставља на северној страни олтара: св. Григорије Чудотворац (с молитвом после Узношења „Још ти приносимо”), св. Дионисије Ареопagit (с молитвом после читања имена преминулих из диптиха) и св. Григорије Ниски (молитва после „Оче наш”), а исто тако и у јужном делу: св. Игњатије Богоносац (са свитком пре Узношења), св. Петар Александријски (с молитвом после Причешћа, по Златоустовој литургији) и св. Јаков брат Божји (с молитвом после Причешћа, по литургији св. Василија).

Изнад апсиде су Благовести и Сретење, раздвојено на два дела, а испод на луку Давид, Соломон и двојица старозаветних првосвештеника.

У ниши протезиса је у врху попрсје непознатог епископа и под њим фигуре св. Стефана и Романа. У ниши ђаконикона се налази допојасна представа св. Аверкија и испод њега фигуре непознатог ђа-

кона и св. Исаврија. А изнад ових ниша започиње и завршава се циклус Богородице (в. наос).

У прозору на северном зиду приказане су полуфигуре св. Поликарпа и Спиридона и у наспрамном – Силвестра и Климента.

Наос

Калоту куполе заузима Христос Пантократор, чији медаљон окружују небеске силе из Језекиљеве визије, од којих су очувани херувим, орао и анђео, а около је Небеска литургија. У тамбуру су насликани пророци с развијеним свицима: Језекиљ (Језек. 32, 1), Исаија (Ис. 1, 1 или 65, 17), Илија (2 Цар. 2, 6), Јелисеј (2 Цар. 2, 4), Јона (Јона, 2, 3), Авакум (Авак. 3, 2), Јеремија (Јерем. 38, 31) и Софонија (Софон. 3, 14).

У прстену куполе је било 36 попрсја старозаветних праведника, од којих су сачувана имена Еве, Адама, Аврама, Исака, Јакова, Салмона, Воза, Овида, Јосије, Јехоније, Азора, Садока, Елиуда, Озије, Језекије и Манасије.

Између пандантифа су на источној страни Мандилион, на западној Керамион, а на јужној и северној два анђела у медаљонима. На југоисточном пандантифу је приказан јеванђелиста Јован с Прохором, на југозападном Марко, на северозападном Лука и на североисточном Матеј. На потрбушју лука уз источни зид била су три медаљона с крстовима и десет попрсја архијереја, од којих су по имену познати св. Елефтерије, Власије, Антипа, Лав, Елифаније, Прокл, Нифон и Тарасије. На чеоној страни нижег прислоњеног лука су, исто тако у медаљонима, била попрсја апостола, с јеванђелистима на крају. На чеоној страни лука над јужним зидом смештена су у десет медаљона попрсја мученика, а имена су сачувана само крај Јевстратија, Авксентија, Евгенија и Мардарија; на потрбушју овога лука су у медаљонима попрсја св. Флора, вероватно Лавра и још двојице у читавој фигури, од којих је један св. Папила, а други можда Карп. На чеоној страни прислоњеног лука над северним зидом било је такође дванаест попрсја мученика у медаљонима, међу којима је боље сачувано девет, с натписима св. Мина, Сергије, Вакх и Христофор; на потрбушју овога лука су била два мученика у попрсју, обухваћена кругом медаљона, св. Елифаније и Фока, и двојица у читавој фигури, а с именом само св. Евдоким.

Поједини светитељи се налазе још на неколико места у наосу. На јужном зиду, лево и десно од прозора, у медаљонима су ликови Саве Стратилата и, можда, Андреје Стратилата; у лунети над прозором је св. Симеон Столпник, а под њим, на капителу колонете, исписано је краљево име „Стефан”. На западном зиду су око прозора попрсја мученика у медаљонима св. Фотија и Аниките, над бифором је св. Алимпије Столпник, а на капителу краљево

име „Урош”. На северном зиду насликани су св. Арета и Полиевкт у медаљонима и између њих непознати столпник. У нижим прозорима се налазе св. Козма и Дамјан (јужни зид), св. Прокопије и непознати свети ратник (северни зид).

На зидовима наоса су Велики празници који нису насликани у олтару: на јужном зиду Рођење и Крштење; на западном Преображење, Цвети и испод њих Успење (којем су са стране додати свети мелодор Козма и Јосиф, затим Јован Дамаскин и Теодор Студит, и они прослављају Богородицу поетским саставима с развијених свитака), а на северном зиду су Распеће и Силазак у ад.

У нижем појасу започиње циклус Богородице, на источном зиду олтара, до апсиде сценама Одбијање дарова и Повратак Јоакима и Ане из храма, наставља се на јужном зиду представама Благовести Јоакиму, Благовести Ани, Сусрет Јоакима и Ане, Рођење Богородице, Миловање, затим се пребацује на северни зид, где су Благослов три јереја, Ваведење, Предавање Марије Јосифу, да би се завршио Испуцањем воде изобличења, на источном зиду до олтарске апсиде.

Појас стојећих фигура има на јужном зиду ликове Христа (до иконостаса), Јоакима, Ане (с малом Богородицом), краља Милутина („Стефан Урош по милости Божјој краљ и самодржац свих српских земаља и поморских”) с моделом цркве и краљице Симониде („Симонида по милости Божјој краљица Комнина Палеологина”); на југозападном пиластру су остаци непознатих светитеља; на западном зиду су били св. Константин и Јелена и, изгледа, Теодор Тирон и Теодор Стратилат; на северозападном пиластру су опет две веома оштећене светитељске фигуре и на северном зиду св. Димитрије, Георгије, св. Сава („Свети Сава преосвећени архиепископ све српске земље и поморске”), св. Симеон („Свети Симеон Немања”) и Богородица с Христом (до иконостаса).

Подаци о фрескама у овој студеничкој цркви су били скоро читаво столеће брижљиво прикупљани и стално допуњавани. Најпре их је описао и велики њихов број објавио В. Р. Петковић, *Манасџир Свуденица*, Београд 1924, 59–80, сл. 71–108; Petković, *La peinture serbe*, I, fig. 36d–39c; II, 22–23, pl. XLII–XLVI; Петковић, *Прељед*, 318–320, сл. 1001–1005; затим, Millet – Frolov, *La peinture*, III, pl. 54–70; Hamann-Mac Lean – Hallensleben, *Die Monumentalmalerei*, 32–34, Abb. 245–272, Plan 29–30a; М. Рајковић, *Краљева црква у Свуденици*, Београд 1964, I–VII, сл. 2–7, 9–61; *Свуденица*, Београд 1968, 103–134 (Д. Тасић); Бабић, *Свуденица*, сл. 84–113, да би на крају у књизи Г. Бабић биле описане и објављене

безмало све фреске с натписима и њихови цртежи: Бабић, *Краљева црква*, 37–244, т. I–XXXIII, сл. 2, 15–143, 145–147, 149, 151, 154, 157, 161.

У тако дугом занимању за Краљеву цркву и њене фреске, на првом месту стоје радови В. Ђорђевића, *Свуденица – њујничка црква*, Вила I (1865), 27–33, 46–50 (задржао се на историјским ликовима) и П. Покришкина, *Православная церковная архитектура XII–XVIII стол. в нынешнем Сербском королевстве*, Санкт-Петербург 1906, 52–57, т. LVI, LX, LXIII (описао највећи број сцена и светитеље у првој зони, упоредио их с фрескама Нагоричина и Грачанице и претпоставио да је у све три цркве радио исти уметник). Неколико драгоцених иконографских запажања о студеничким фрескама изнели су Millet, *Recherches*, 111–112, 136, 184, 212–214, 228, 272, 409; Wratislav-Mitrović et Okunev, *La Dormition*, 152–153, pl. VI, fig. 1–2; Stefanescu, *L'illustration des liturgies*, 438, 447. После њих су и други аутори посветили значајну пажњу иконографији фресака: Hallensleben, *Die Malerschule*, 56–57, 72–75, 78 (о програму фресака и иконографији Крштења и Успења); J. Lafontaine-Dosogne, *L'iconographie de l'Enfance de la Vierge dans l'Empire byzantin et en Occident*, I, Bruxelles 1964, 46, 64, 66, 74, 80, 87, 107–110, 114, 126–127, 132, 134, 154, 176, 203 (о Богородичином циклусу); Миљковић-Пепек, *Делото*, 88–93 (о Причешићу апостола); Ц. Грозданов, *Продор њорџреџа Климентија Охридског*, Зборник ЛУ 3 (1967), 66–67 (= Грозданов, *Порџреџи*, 76, 78–79) (о лику светитеља за којег мисли да представља Климента Охридског); Radojčić, *Die Reden des Johannes Damaskenos*, 301–312 (= Радојчић, *Узори и дела*, 181–193) (о Успењу); Lj. D. Popovich, *Compositional and Theological Concepts in Four Prophet Cycles in Churches Selected from the Period of King Milutin (1282–1321)*, Cyrillomethodianum VIII–IX (1984–1985), 283–317; нарочито портретима: Радојчић, *Порџреџи*, 35–37; Ковачевић, *Средњовековна ношња*, 38–39; Ђоровић-Љубинковић, *Уз њроблем*, 77–79, 81, 84; Милошевић, *Срби свейићели*, 177–180, 190; Д. Милошевић, *Иконографија свейиоџа Саве*, Сава Немањић – свети Сава, Београд 1979, 297–298 (= *Дело Десанке Милошевић Скочајућ*, Београд, s. d., 161–162, 169, 211); S. Ćurčić, *The Nemanjić Family Tree in the Light of the Ancestral Cult in the Church of Joachim and Anna at Studenica*, ЗРВИ 14–15 (1973), 191–195; В. Cvetković, *König Milutin und die Parakklesiai des Hl. Joachim und der Hl. Anna im Kloster Studenica*, Balcanica XXVI (1995), 251–276 (о посвети и разлозима подизања црквице).

Изузетне уметничке вредности студеничких фресака биле су предмет пажње више истраживача. После првих писаца о Краљевој цркви, њима су се

нарочито бавили N. L. Okunev, *Monumenta artis serbicae*, II, Prague 1930, 4–6; III (1931), 4, а после њега М. Рајковић, *Краљева црква у Свуденици*, I–VII; Hallensleben, *Die Malerschule*, 152–158; Радојчић, *Сликарство*, 105–109; Миљковић-Пепек, *Делојо*, 213–217; Свуденица, 103–104 (Д. Тасић); Стојаковић, *Архитектонски простор*, 128, 130–132, 146, 157; Ђурић, *Византијске фреске*, 51; С. Радојчић, *Краљева црква*, Осам векова Студенице, Београд 1986, 207–214; Тодић, *Манастир Свуденица*, 204–212; В. Мако, *Поједини њоси у уметности у комјоновању сцена Причешића ајосиола сликарске радионице Михаила и Евџихија*, Зограф 23 (1993–1994), 18–27.

Све ове напоре у истраживању студеничке цркве сабрала је и преиспитала Гордана Бабић (*Краљева црква*) 1987. године. Поред историографије и архитектуре, она је детаљно расправљала о ктитору, а највећи део књиге посветила је програму и иконографији фресака. Полазећи у својим истраживањима од богослужбених текстова, и ослањајући се на обиље сличних дела у старијој или оновременој уметности, она је боље и потпуније сагледала и објаснила садржај студеничких слика. Вишак ерудиције је понекад во-

дио аутора тешко прихватљивим закључцима (на пример, приликом објашњавања тема у куполи), али је донео и драгоцене исправке и допуне разумевању Рођења, Крштења, Силаска у ад или Успења. Стил фресака је, с друге стране, Г. Бабић сагледала преко приказивања простора, времена и људске фигуре, што јој је омогућило да разлучи слике двојице мајстора – које је поистоветила с Михаилом и Евџихијем – и њихових сарадника, и да много сигурније одреди место студеничких фресака у сликарству доба Палеолога у Византији и Србији.

У последње време се појавило још неколико текстова о овим фрескама: Тодић, *Манастир Свуденица*, 197–212; Бабић, *Свуденица*, 102–140; Velmans, *La peinture murale*, 241 и passim; M. Acheimastou-Potamianou, *Byzantine Wall-Paintings*, Athens 1994, 241–242; Djurić, *La peinture byzantine vers 1300*, 72–75. Фреске Краљеве цркве су одавно ушле у све значајније прегледе српске средњовековне и византијске уметности, уп. Ђурић, *Византијске фреске*, 203, а најпотпунију библиографију досад штампаних радова објавила је Б. Мелцер, *Библиографија*, Благо манастира Студенице, Београд 1988, 323–371.

